

jegyzetek, sok helyütt az irodalmi hivatkozások eléggé dodonaiak, főleg, ha az egyetemi hallgatókra gondolunk, akik csak most ismerkednek e kutatási területtel. Pl. a külföldi szakirodalom felemlegetésekor különösen nagy e vonatkozásban a hiányérzetünk (102–103.). Nagyon hiányzik a kötetből a névmutató. Tudom, egyetemi segédkönyvek esetében ez nem általános szokás, de a szerzők és a Kiadó a nagyközönséget is célba kívánják venni e kiadvánnyal, s valószínűleg biznak abban, hogy a szakemberek is „használói” lesznek e kötetnek. Így azonban ha azt keresik, hogy egy-egy intézmény vagy magánszemély könyvtárára vonatkozóan találnak-e adatot, nem kerülhetik el, hogy a kötet „olvasóivá” is váljanak.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Művelődési törekvések a korai újkorban.

Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 695 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.)

„Budapesten és Leidenben, Kolozsvárott és Strasbourgban, Szegeden és Varsóban élők, a legtágabban értelmezett művelődéstörténet szakemberei nyújtják át köszöntés gyanánt a hetven éves Keserű Bálintnak ezt a kötetet” – olvassuk a Balázs Mihály és Jankovics József tolla alól kikerült *Dedicatio* első mondatában. Negyvenhét tanulmány (köztük hét német, egy angol nyelvű) írója: tekintélyes, tapasztalt és ígéretes pályakezdő tudós, tisztelgő kolléga és hálás tanítvány köszönti Magyarországból, Erdélyből és külhonból (tizenhárom személy) a József Attila Tudományegyetemen több mint negyvenöt éven át kiváló eredménnyel, ma is lankadatlan energiával oktató-nevelő tanárt, a fáradhatatlan tudományszervezőt, a sokoldalú tudóst.

A kötet csaknem valamennyi munkatársának dolgozata Keserű Bálint tudományos eszméihez illeszkedik, az ő érdeklődési területé-

nek kérdéseivel kapcsolódik. Tárgyukat a kora újkori eszmeáramlatok, a rációból fakadó gondolkodás, a sokféle vallási újítások, változatos életszemléletek, a lényegyet vagy csak az árnyalatokat érintő értelmezési különbségek, filozófiai és hitbéli meggyőződések keltette viták, elméleti síkon folyó vagy háborúskodást kiváltó állásfoglalások, filozófiai és hitbéli meggyőződések, megvalósítási szándékolt vagy kudarcba fulladt kísérletek, elsősorban írásban, könyvekben folyó eszmeharcok szolgáltatják. A Keserű-iskola egyik kedvenc témájaként az eszmétörténeti tárgyú tanulmányok mellett teret kap az iskolázás, egyetemre járás (*peregrinatio academica*) mint a különféle törekvések hazai befogadásának segítő módozata. Olvashatunk látványlag jelentéktelennek tetsző adatokat peregrinációs albumokban, amelyek azonban fontos személyes kapcsolatokat dokumentálnak, új felismeréseket, eszméléseket, összefüggéseket mutatnak. Természetesen fontosabb magukat az új áramlatokat megismertető, a régebbi fogyatékoságot, esetleg tévedéseket kiigazító írások. A kötet szerkesztőinek érdeme, hogy ilyen vonatkozásban sikerült külországi munkatársakat is felvonultatniok. Általuk a magyar kutatók új ismereteket szerezhettek, bár közülük egyik-másik magyar szempontból érdektelen (Martin Birker, Carlos Gilly, AArt de Groot).

A tanulmánykötet olyan számos – és változatos témájú – dolgozatot tartalmaz, hogy ismertetésében még címszerűleg sem emlékeztünk meg mindegyikükről. A kiadvány szerkesztői a tanulmányok közlésében nem követtek rendszerező elvet. A szóba kerülő dolgozatokat mondanivalójuk alapján csoportosítva próbáljuk meg bemutatni. Elnézést kérünk mindazoktól, akiknek munkája itt nem kerül említésre; elmaradásukat terjedelmi okok magyarázzák, semmiképpen nem az értékelő minősítés.

Legnagyobb számban találjuk az eszmétörténetnek nevezhető tárgykörből merítő tanulmányokat. Főleg ha ideszámítjuk a hit dolgával, különböző vallási felfogásokkal, irányzatokkal, újító törekvésekkel foglalkozó írásokat. Keserű Gizella (*Andrzej Wiszowaty Religio Rationalisa és Erdély*) a Lengyelországból

emigrációba kényszerült antitrinitárius Wiszowatyról értekezik, aki Socianus utódeként a szélsőséges törekvések nyesegetésével igyekezett életben tartani az antitrinitárius egyházat. A *Religio rationalis* c. legnagyobb hatású munkája csak halála után (1684) jelent meg nyomtatásban. Még ebben az évben lefordították franciára, hamarosan németre. Magyarra Kozma Mihály ültette át 1769-ben. Wiszowaty a józan okosság hirdetője, amelynek segítségével az ember képes minden, a kinyilatkoztatásokat is megmagyarázni.

A konzervatív egyházi vezetés ellenében a Halléből áradó pietista reformtörekvések támogatója volt a segesvári születésű Andreas Teutsch. A chiliazmust propagáló Wilhelm Petersennel együtt ír róla Font Zsuzsa (*Andreas Teutsch és köre. Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői*).

Az angliai presbiterianizmusnak, puritánizmusnak a Cromwell körüli időszakban élő személyiségeiről, a mozgalom történetéről, az Angliában megforduló magyarországi tanulókról nyújt tájékoztatást Graeme Murdock tanulmánya (*The Experience of Péter Körmendi Foreign Calvinist Students with Presbyterians and Puritans in England*). Egyik forrása Körmendi B. Péter (1636–1691) albuma. Mikor külföldi peregrinációja során Körmendi Angliában tanult (1661. február – 1662. áprilisa közt Somerssetben, majd 1663-ban Londonban, Cambridgeben), olyan személyekkel tartott kapcsolatot, akik a gyakorlati teológiát, a presbiterális egyházkormányzatot, a kegyesség gyakorlatát vallották, de Cromwell bukása után az epizkopális egyháznak az interregnum alatt elhallgattatott hívei elűzték őket. A tanulmány írója legrészletesebben Benjamin Calmyval foglalkozik, de utána nézett a Körmendi-albumban olvasható személyek tevékenységének, és számos magyar peregrináns diákról, azok kapcsolatairól, életéről derített fel új adatokat.

Ki kell emelnünk Ritoókné Szalai Ágnes *Miért Melanchton?* című tanulmányát, amely a külső országok egyetemen gyűjtött magvakból kisarjadtt hajtásokat, a különböző irányzatokban való elágazását vetíti elénk. Nem valami-

lyen részletkérdés megoldása, hanem a filológia eszközeivel régebben feltárt életpályák során nyert tapasztalatokra támaszkodó összefoglaló tájékoztatás. Melanchtonnak a witembergi első magyar peregrinációs nemzedékkel való kapcsolatát tárgyalja, a mester irányító tevékenységét, amelynek során világos képet nyerünk fontos XVI. századi magyarországi reformátorok (Gyalui Torda Zsigmond, Macarius József) és Melanchton kapcsolatáról. A vele való bensőséges kapcsolatok nem egy magyar tanítványának határozták meg életórát (Balsaráti Vitus János, Szikszai Fabricius Balázs).

Heidelberg 1622. évi feldúlása után Abraham Scultetus és barátja, Sibrandus Lubertus segített a magyar diákoknak, hogy a franeckkeri akadémián tanulhassanak. (Ferenc Postma: *Franeckkera, az igaz keresztyéneknek híres akadémia-juk benne* (Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*, 1620.)

A reformáció országban belüli történetéről rajzol képet Sipos Gábor *Szőnyi Nagy István Apológiája. A kolozsvári reformátusság az 1690-es években* címet viselő dolgozata. A jeles puritánus lelkész Kolozsvárott a legnépe-sebb hóstáti gyülekezetben végzett kiváló munkát. Irodalmi tevékenysége mellett (halotti beszédek, imádságoskönyv) rendszeres beteg- és családlátogatásokat végzett; gyermekeket tanított. (*Magyar oskola* c. munkáját Mészótfalusi nyomtatta ki.) Irigyei rágalmozó pletykahadjáratokkal elérték elmozdítását. Hívei egy apolo-gikus munkában próbálkoztak védelmével, melynek szövegét a kötet 541–544. lapján olvashatjuk. A tanulmánykötet ugyanis több eredeti dokumentum első kiadását is tartalmazza, ami egy-üttal forrásértékű kiadvánnyá teszi a könyvet.

A 8–10. lapokon pl. Balázs Mihály kiadja azt a tanúságlevelet, amelyet a rekatolizált Daróczy Ferenc panaszára bocsátott ki az egri káptalan 1598. augusztus 10-én azzal kapcsolatban, hogy Báthori István szembeszegült a jezsuiták Daróczytól támogatott visszatérítési tevékenységével. (Balázs Mihály: *Ecsedi Báthory István és a jezsuiták*.)

A kiadvány egyik izgalmas olvasmánya Szörényi László írása, amely ugyan tárgya mi-

att kirí a kötet „korai újkori” jellegéből. Latin eredetiben és magyar prózai fordításban közli a Bács megyében lévő Glozsán szlovák lelkésznek, Rohonyi Györgynek (Juraj Rohoni) „Palma, quam Dugonics, similesque Magyari Slaviae eripere attentarunt vindicata” című magyarellenes gúnyversét, amelyet a sovinszta Kollár adatott ki 1835-ben Zágrábban. A magyarokat lekicsinylő, nyelvüknek a tótot megtévő, a szlávokat dicsőítő verset a megjelenés évében megbírálták, Vörösmarty feleletül egy, a kiadványban először publikált gúnyversben felelt Rohonnyai versére. Szörényi dolgozata főcímét ennek soraiból vette. (Azt mondod, ha magyar szóból a tót kimaradna // Szólani nem tudván, bögene a ki magyar) Szörényi nemcsak a szerzőről, hanem szerzeménye politikai ideológiai háttéréről is értekezik, megállapítva, hogy a Kollártól irányított kiadás kezdeményező szerepet játszott a horvát nemzeti érzés felkeltésében. (Szörényi László: „...Ha magyar szóból a tót kimaradna...” Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere.)

Még egy jelentős szövegkiadásról kell megemlékeznünk. Latzkovits Miklós *Colloquium. Szövegközlés és értelmezési kísérlet* című tanulmányát a XVII. század első felére lokalizált hitvitázó unitárius iskoladramának a végén csonka kétszövege kíséri függeléként. Latzkovits egy hibás kéziratos másolatban kontaminált két drámából igen körültekintő elemzéssel, meggyőző okoskodással fejtette ki a szóban forgó darabot.

Régi költészetünk gyakori témájáról, Balassi Bálint költeményeinek kiadásáról értekezik Horváth Iván *Az eszményítő Balassi kiadások ellen* (Előzetes közlemény). Az eddigi kiadási terveket bírálva, régebbi felfogását felülvizsgálva, olyan kiadást javasol, amelyet az önéletrajzi fikció elve érvényesítne.

B. Kis Attila Enyedi György *Gismunda és Gisquardus* c. széphistóriáját Boccaccióval és Beroaldus feldolgozásával összevetve elemzi (*Historia elegantissima. A példázat szerepe Enyedi széphistóriájában*).

Hubert Gabriella a XVI. századi protestáns énekek egyharmadát kitevő gyülekezeti énekek műfaji osztályozását végzi el, kiadva egy 1635 körül keletkezett, valószínűleg evangélikus, eddig ismeretlen graduál kéziratának betűhív átiratát (*Adalék a 16–17. századi gyülekezeti énekek műfaj-meghatározásához*).

Hogy a kiadvány valamennyi szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti tárgyú dolgozatát ismerhessük, megemlékezünk még a korai újkoron kívül eső két témáról.

Vizkelety András a *Halotti Beszéd* műfaj-történeti előzményeként arról beszél, hogy a külföldi sermoirodalomban irodalmi párhuzamok váltak ismeretessé, amelyek éppúgy beépültek a halotti szertartásba, de nem alkották annak hivatalos részét, mint a Pray-kódexben olvasható Beszéd. Arról is értesülünk, hogy az 1192–1195-ből származó kódexünk sacramentarium-részének elveszett mintapéldánya fél évszázaddal korábbi eredetű. (*Adalék a Halotti Beszéd műfaj-történetéhez*.)

A kontrafaktum vallásos vagy világi dallam alkalmazása idegen szövegekre vagy szöveg alkalmazása (alkotása) meglévő dallamra. Holl Béla *Az Ars metrica és a középkori kontrafaktura* című dolgozatában kilenc középkori magyarországi eredetű névtelen liturgikus ének forrását tárja fel.

Tudjuk, hogy Keserű Bálinttal, az öt köszöntők seregével szemben méltatlanul járunk el, midőn ennek a gazdag termést mutató tudós kiadvány ismertetésének végét szakítjuk. Számos művelődés-, művészet-, eszmetörténeti, tanulási (külörszági egyetemek, hazai iskolák, peregrinációs albumok), vallási, filozófiai, esemény- és intézménytörténeti kérdéseket fejtegető dolgozatra kellene még rámutatnunk. Ebben a „könyv- és sajtótörténeti folyóirat”-ban, úgy érezzük, legalább ismertetésünk befejezéséért fel kell sorolnunk a könyvésztel összefüggő tanulmányokat. Művek elemzéséről, könyvek sorsáról, természetesen, az említendő írásokon túl is bőven esik szó. Talán mégis a könyvek története, a könyvtár-, nyomtatás-, olvasmánytörténet, stb. köréből hasznos ismereteket, gyümölcsöző tájékoztatásokat nyújtanak az alábbi tanulmányok.

Martin Bircher: *Die „treffliche Bibliothec“ der Fürsten von Auersperg in Laibach*. – Dományházi Edit: *Erasmus Kolozsvárt*. – Carlos Gilly: „Észak Oroszlánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa”. Politikai, vallásos és chiliasztika publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben. – Hoffmann Gizella: *Christoph Besold De verae Philosophiae fundamento discursus*. – Jakó Zsigmond: *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről*. – Monok István: *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján*. – Nicolette Mout: *Das Bild Ungarn in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts*. – Németh S. Katalin: *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában*. – Sz. Schaffer Andrea: *Johann Preuss műve Gottfried Arnold egyháztörténetében*. – Szakály Ferenc: *A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez*. – Viskolcz Noémi: *Lucas Iennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból*.

VARGA IMRE

Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon: A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773. Bp. 1997. Balassi Kiadó. 8 l., 36 lev. hasonló és 307 l., 16 t. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16.)

A jezsuita renddel kapcsolatos forrásaink oly gazdagok, hogy valószínűleg soha nem juthatunk el teljes kiadásukig, mindig csak válogatni leszünk kénytelenek belőle. Jó példa erre a legjelentősebb magyarországi jezsuita kollégiumnak, a nagyszombatinak iratanyagában lévő, a rend feloszlatakor készült leltár: e két-kötetes munka is csak a leltárnak mintegy egy-egyed részét képes közölni, a többit pedig összefoglalóan jellemzi. Az Egyetemi nyomda története volt a válogatás szempontja: e műhelyt és az általa előállított könyveket felsoroló jegyzék teljes részletességgel bekerült a jelen

kiadványba. A leltárban a betűöntődnél szereplő, 1773-ban nyomtatott betűmintakönyvről igen látványos hasonló kiadás készült; a terjedelmesebb kötet pedig a három szerzőnek a leltár egyes részeit kiértékelő tanulmányát közli. A kiadó a hasonló Haiman György emlékének ajánlotta, aki e kötetek megjelenését már nem érthette meg.

Haiman György egykori gyakorló nyomdász volta, elmélyült betűtörténeti kutatásai és a nagyszombati tipográfia forrásanyagának, a nyomda kiadványainak beható ismerete eredményezi, hogy a feloszlata idejéből a műhely tevékenységéről a legapróbb részletekbe menő teljes képet kapunk. A 17. század közepén a nagyszombati nyomda még a Szent Adalbert konviktusban volt elhelyezve; 1699-ben került a kollégium impozáns nagy épületének nyugati szárnyába, ahol helyiségei a földszinttől a 2. emeletig terjedtek. (A leghitelesebb rajzokat a kollégium egész épületegyütteséről Georg Karl Zillak pozsonyi építőmester készítette a feloszlata után: ezek másolata szintén megtalálható a tanulmánykötetben.) 1773-ban a tipográfiában lévő hat sajtóból ötöt működtettek, mert tíz impressor, nyomtató dolgozott a műhelyben; továbbá kilenc szedő, egy réznyomó és három kollacionáló. A 80 latin, hat görög és héber, 23 fraktúr, ill. schwabachi betűt bemutató betűmintakönyv és a betűk mennyiségére és értékére vonatkozó kézírásos bejegyzések nagyon jól felszerelt betűöntődét mutatnak. Négy kivétellel minden betűnek volt matricája, az öntött betű mennyisége pedig betűfajtától függően egy-négy, vagy akár 15 vagy 24 mázsa is lehetett. A bemutatott több mint száz betűből a nagyszombati tipográfiának 1773-ban összesen 244 bécsi mázsa 45 font súlyú betűje volt. Megtudhatjuk a könyvből az officina fusoria, a betűöntőde 1750–1773 közötti bevételeit is. Noha Haiman György azt állítja, hogy a betűöntőde nem szállított jelentős mennyiségű betűt más hazai nyomdának, a közölt értékek ennek némileg ellent látszanak mondani; nem kell elfelejtenünk, hogy ami a kiemelkedő produkcóra képes nagyszombati nyomdánál nem jelentős mennyiség, egy átlagos, kisebb teljesítményű